

Mål & Mæle · 4

14. årgang 1991

Vredne bukser

er kun en enkelt af de folkelige betegnelser der findes for et bagværk som spiller en vis rolle på kaffebordet i denne tid. Andre betegnelser er *skadebakelse*, *putigennem*, *skrædderlår*, *klønt* – og så nogle som vi absolut ikke vil have med på forsiden af Mål & Mæle!

side 6

Optælle og tælle op

er det samme. Og *udsende* og *sende ud* er det samme – når det drejer sig om en besked, men ikke når det er radio og tv. At *vende sig om* er absolut ikke det samme som at *omvende sig*, og at *slette ud* er ikke så dramatisk som at *udslette*. Vi har her et fænomen som ikke er noget problem for danskere, men som er en meget stor vanskelighed for udlændinge der skal lære dansk. Læs hvad en tjekkoslovakisk student skriver om sine erfaringer

side 13

Bisætninger

Er vi ved at miste fornemmelsen for hvad der er hovedsætning og hvad der er bisætning? Og er det i virkeligheden EF's skyld?

side 20

Danmarks mindste ord

Det er en almindelig erfaring at sprogets mindste ord er dem der kræver mest plads i ordbøgerne. I Ordbog over det Danske Sprog fylder ordet *parademarch* således 8 linjer, mens *på* lægger beslag på 21 sider. Og så er det endda ikke det mindste ord i dansk. Læs om Danmarks mindste ord

side 25

Sprogligheder 2

Vredne bukser 6

Danske verbers
enhedsforbindelser 13

Bisætninger 20

Danmarks mindste
ord 25

Sprogviden 32

Den gemene Mands Udtale kan i sig selv ikke være falsk. Thi da han har den ved Øret allene, og overalt lærer Sproget under Naturens umiddelbare Anviisning, saa at sige; saa er det neppe begribeligt, hvorfra han skulde faae den falske Udtale. At han taler Ordene ofte anderledes ud end de skrives, beviser ikkun Bogstavskriftens Utilstrækkelighed til at udtrykke alle Lydenes Skateringer i Udtalen.

Jacob Baden
(1735-1804)

SPROGLIGHEDER

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen, Ole Tøgeby og Carsten Elbro. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Ina Nielsen

Institut for Almen og Anvendt
Sprogvidenskab

Københavns Universitet

Njalsgade 86, 2300 København S

og mærk kuverten Sprogligheder.

? Kære Mål & Mæle

Vedr.: *Mål & Mæle* 4, 13. årgang 1991.

I overnævnte nummer af *Mål & Mæle*, side 31, 2. spalte, skriver De: »For en grammatisk... besværlige størrelser, *med mindre* man affærdiger dem... systematisk analyse«.

Er det ikke sådan, at *medmindre* skal i ét ord, når det – som her – står som bindeord? Måske kunne De i et eventuelt svar skrive lidt om de mange sammenstillinger, som mishandles i det daglige, og baggrunden for dem, fx ifølge, i øvrigt, til stede, i går, af sted, herud – De kan sikkert fortsætte længe!

I mange år har jeg haft vedlagte strip

liggende i håb om, at jeg en dag fik lejlighed til at forelægge den for en sprogkyndig. Nu har jeg fået blod på tanden.

På det første billede siger Signe: »Spis dem ikke så hurtigt – ellers får du ondt i maven«. Det er en konstruktion, man ser ikke så sjældent. Jeg er ikke i stand til at analysere den; men kan man bruge »ellers« her? Hedder det ikke »så får du ondt i maven« – eller noget lignende? Det støder mig, hver gang jeg ser det.

Som ganske uvidenskabelig danskinteresseret læser jeg med stor fornøjelse *Mål & Mæle*, som altid dukker op på de mest uventede tidspunkter. Jeg vil også se frem til at læse Deres svar på denne forespørgsel.

Venlig hilsen
J. Jacob Jensen, Holte

! Kære J. Jacob Jensen:

De har ret: Det er en fejl at vi er kommet til at skrive *medmindre* i to ord, det skal naturligvis i ét i modsætning til *med mere*, der jo skal i to ord.

Det princip Retskrivningsordbogen søger at følge i den slags forbindelser, er at hvis man uden videre kan genkende de enkelte ords sædvanlige betydning, så skriver man ordene hver for sig. Derfor *med mere*, *til stede*, *af sted*, *i alt*, *i øvrigt*. Men er ordene indgået en forbindelse så man ikke kan genkende dem i deres normale betydning, så skrives de sammen: *medmindre*, *overhovedet (ikke)*, *undertiden*, *ifølge*, *omsider* osv. Man kan demonstrere det

med eksempler som »Jeg kan ikke give dig ret i *det*« – »Der lød et skrig *idet* jeg åbnede døren.«

Problemet er naturligvis at alle ikke kan være enige om hvornår de enkelte ord er klart genkendelige. Nogle kan uden videre se at *selv om* betyder 'endog hvis' og at *somme tider* betyder 'nogle gange', mens udtrykkene for andre er helt uigennemskuelige. Derfor har Retskrivningsordbogen måttet acceptere at visse forbindelser er korrekte både i sammen- og særskrevet form. Det er eksempler som *stadigvæk* / *stadig væk*, *nogensinde* / *nogen sinde*, *tillykke* / *til lykke*. Der er en liste over dem side 548.

Det er ikke muligt at formulere reglen sådan at alle oplever den som konsekvent, og De har ret i at der begås mange fejl, også af øvede skrivere. Men man kan stadig anbefale den gamle tommelfingerregel, at hvis man er i tvivl, så skal man skrive det i to ord. Det giver rigtigst resultat i de fleste tilfælde.

Så er der problemet med *ellers*. Jeg kan ikke se at der skulle være noget forkert med Deres eksempel, for *ellers* er brugt i overensstemmelse med reglerne for dette ord.

Sagen kan fremstilles på flere måder, fx sådan: Hvis vi har to udsagn eller sætninger P og Q, så betyder *P ellers Q* det samme som *enten P eller (også) Q*, (og det er dagligsprogets, ikke den formelle logiks *enten-eller*). »Jeg skynder mig, ellers kommer jeg for sent« er det samme som »enten skynder jeg mig, eller også kommer jeg for sent«.

Det er ikke altid den forreste sætning man skal tage ordret: »Han siger at vi bliver nødt til at tømme vognen, ellers vælter den« betyder jo »enten tømmer vi vognen, eller også vælter

den; og på samme måde: »træet skal garanteret vandes, ellers går det ud« kan ikke omskrives til »enten skal træet garanteret vandes, eller også går det ud«, men til »enten skal træet vandes, eller det går ud«. Man skal så at sige frem til en kernesætning.

Det skal man også ved bydemåder: »Hjælp mig lidt, ellers når vi det ikke« svarer til »enten hjælper du mig lidt, eller også når vi det ikke«. »Spis dem ikke så hurtigt, ellers får du ondt i maven« svarer til »enten spiser du dem ikke så hurtigt, eller også får du ondt i maven«.

Man kunne naturligvis også bruge et *så* i stedet for *ellers* i Deres eksempel, men se nu her: »Spis ikke så hurtigt, så får du hikke« må vi udlægge som »Hvis du spiser hurtigt, så får du hikke«. Men: »Spis ikke så hurtigt, så tygger du maden bedre« betyder »hvis du spiser langsomt, så tygger du maden bedre«. Det vil sige at når der står et *ikke* i den første sætning, er hele *så*-konstruktionen flertydig: »Rejs ikke bort, så bliver jeg glad« (hvis du bliver hjemme...); rejs ikke bort, så bliver jeg sur« (hvis du rejser bort...).

Hvis vores sunde fornuft og vores kendskab til verden og situationen ikke hjælper os med tolkningen, bliver udtrykkene med *så* flertydige

EH

! Kære Jacob Jensen

Det støder også mig. Det kan forklares således: *P* *ellers* *Q* betyder det samme som *P*, (*for*) *hvis ikke det, så Q*.

Det kan ikke betyde det samme som *P* *eller* *Q*, for *P* *eller* *Q* betyder det samme som *Q* *eller* *P*, mens *P* *ellers* *Q* jo ikke betyder det samme som *Q* *ellers* *P*. *Enten skynder jeg mig eller også kommer jeg for sent* betyder nogenlunde det samme som *Enten kommer jeg for sent eller også skynder jeg mig*; men *jeg skynder mig, ellers kommer jeg for sent* betyder overhovedet ikke det samme som: *Jeg kommer for sent, ellers skynder jeg mig*. Og *Jeg skynder mig, (for) hvis jeg ikke gør det kommer jeg for sent* betyder jo heller ikke under nogen omstændigheder det samme som: *Jeg kommer for sent, (for) hvis jeg ikke gør det, skynder jeg mig*. Altså *P* *ellers* *Q* betyder det samme som *P*, *hvis ikke det, så Q*.

P kan godt stå for en sætning i bydeform: *Hjælp mig lidt, ellers når vi det ikke* betyder: *Hjælp mig lidt, (for) hvis du ikke gør det, når vi det ikke*. Man kan sige at ordet *ellers* ikke henviser til hele foregående sætning, men kun til den beskrevne handling, proces eller tilstand. Bydeformen henvises der således ikke til med *ellers* – lige som der heller ikke henvises til bydeformen med *hvis du ikke gør det*.

Nu opstår der et problem hvis det som *P* svarer til, selv indeholder en nægtelse; for nægtelsen bliver der også henvist til med *ellers*: *Han kommer nok ikke, ellers bliver vi for mange* kan kun betyde: *Han kommer nok ikke, men hvis det ikke er sådan at han ikke kommer, bliver vi for mange*. Men det er jo temmelig omstændeligt at sige: *hvis det ikke er sådan at han ikke kommer* når man mener: *hvis han alligevel kommer*. Logikken er egentlig i orden, men det er jo meget kringlet

at bruge dobbelt nægtelse for at sige *alligevel*.

Og det er lige præcis problemet i dette eksempel: *Spis dem ikke så hurtigt – ellers får du ondt i maven*. Meningen er god nok, nemlig: *Spis dem ikke så hurtigt, for hvis du ikke gør det at du ikke spiser dem så hurtigt, så får du ondt i maven*. Men det er en overdrevet indviklet måde at sige noget temmelig simpelt på. Det burde have heddet: *Spis dem ikke så hurtigt, du får bare ondt i maven* eller *Spis dem langsomt, ellers får du ondt i maven* eller *Spis dem ikke så hurtigt, for hvis du gør det, får du ondt i maven*.

OT

? Kære Mål & Mæle

Det overraskede mig at se Erik Hansen lade vandene skilles med henvisning til Moses ved Det røde Hav. Det forekommer mig dog langt nærmere liggende at henvise til et andet bibelsted, nemlig Første Mosebogs 1, 6-7: »Der blive en hvælving midt i vandene til at skille vandene ad«. Der er der jo nemlig tale om en om man så må sige endegyldig adskillelse. Ligesom med meningerne.

Men jeg tror hverken på den med Moses eller skabelsesberetningen. På svensk haves udtrykket »vattendelare« som i modsætning til det danske »vandskel« bruges i overført betydning, netop i det udtryk Erik Hansen behandler i »Mål & Mælek«. Min umiddelbare fornemmelse over for udtrykket om meningsforskelle er den samme man har, når man færdes mellem Thyregod og Vråds: den ene løber mod øst og den anden mod vest... At det er der vandene skilles. Se også Brandes IV 224 om vandskellet »de deler Samtidens tyske Literatur«. ODS

anfører Moses, men så vidt jeg kan se i direkte, ikke overført betydning.

Venlig hilsen
Søren Sørensen, Vedbæk

PS: »ringeklokke« er vel ingen pleonasme? Klokker er og kan da så meget andet, sige tiden, tages på eller bruges til at dykke i eller dulme stramme lugte med. Hvad siger din klokke?

! Kære Søren Sørensen

Jeg har altid gået og troet at udtrykket med vandene der skilles, stammede fra beretningen om jødernes overgang over Det røde Hav, og den opfattelse fik jeg bekræftet af Ordbog over det Danske Sprog bind XXVI, spalte 365.

Men jeg kan ikke uden videre afvise dine to forslag. Det er en sag der må undersøges nærmere, og det vil den blive. Tak for ideen!

Ja, det er jo rigtigt at hvis man ser *ringeklokke* i forbindelse med *dykkerklokke*, *osteklokke*, *uldklokke*, *dørklokke* o.a., så er der ikke tale om et pleonastisk ord. Men er det ikke sådan at *ringeklokke* i vore dage kun bruges om klokken på en cykel? Hvis det er rigtigt, så er ordet pleonastisk – i al fald i den forbindelse.

EH

? Kære Mål & Mæle

I *Mål & Mæle* nr. 4 har jeg med stor interesse læst Deres kommentar til citatet »Man merkt die Absicht..« i artiklen *Skæve citater*.

Det er korrekt, at citatet fra Torquato Tasso originalt lyder »So fühlte man Absicht, und man ist verstimmt«. Men det bliver i *Tyskland* citeret *Man merkt die Absicht und man wird verstimmt*

hvilket fremgår af vedlagte fotokopi fra Georg Büchmann »Geflügelte

Worte und Zitatenschatz« (Bertelsmann Verlag). Det kan næppe være en *dansk tradition* at bruge citatet på denne måde – og det lyder ganske naturligt på tysk.

Jeg har svært ved at tro, at det skulle være en »grov grammatisk fejl« at sige *man wird verstimmt*.

Venlig hilsen
Brigitte Nøsted
forlagsafdelingen
Det danske Kulturinstitut

! Kære Brigitte Nøsted

De citerer 1910-udgaven af »Geflügelte Worte«. Slår man efter i 1957-udgaven af samme værk, er citatet ændret til *...ist verstimmt*, og den forkerte mulighed nævnes ikke.

Den grammatiske regel jeg hentydede til, er den der siger at sindsstemmings-tillægsord med form som tillægsmåde forbindes med *sein*, også når det på dansk betyder 'blive'. Det drejer sig om tillægsord som *entzückt*, *erstaunt*, *erschrocken*, *überrascht* og *verstimmt*.

»Han blev overrasket da han åbnede pengeskabet« hedder derfor *er war überrascht*, *als er den Tresor öffnete*. Men hvis *überrascht* ikke er et tillægsord, men en tillægsform af udsagnsordet *überraschen*, kan det naturligvis forbindes med *werden*: »Han blev overrasket af politiet« skal derfor hedde *er wurde von der Polizei überrascht*.

EH

Vredne bukser

I 1983 var statsminister Poul Schlüter til optagelsesprøve for at blive medlem af Sønderjysk Allgemeine, Christiansborgs sønderjyske forening. Ifølge Politiken (13.1.1983) var en af de opgaver, han skulle klare, at gøre rede for betydningen af udtrykket *vrejn bows*. Lad det være sagt straks, udtrykket har noget med julebagning at gøre, og så har nogle måske allerede gættet, hvilken art bagværk der er tale om.

Julebagningen har altid været omgivet af en særlig glans og højtidelighed. Men der var tidligere langt fra tale om en sådan overdådighed af bagværk, som er blevet almindelig i løbet af vort århundrede. Ole Højrup beretter i Landbokvinden (1966), at det, som frem for alt adskilte julebagningen fra den daglige bagning, var, at man til jul ud over grovbrødene (rugbrød) også bagte sigtebrød fremstillet af sigtet rugmel. I højtidsdagene tillod man sig nemlig den luksus kun at spise sigtebrød.

Men hvor fattigdommen ikke lagde sig hindrende i vejen, har man desuden bagt pebernødder og klejner; de sidste kom ganske vist ikke i ovnen, men blev kogt i fedt eller smør enten i en gryde eller i en pande. Klejnen og de navneforklædninger, denne populære julekage optræder i på jysk grund, er emnet for det følgende.

Ordet klejne er kendt på dansk grund fra 1500-tallet i formen *kleinet* – vistnok tidligst anvendt af Hans Tausen og formentlig med betydningen »småkage«. Det antages, at ordet er indlånt fra middelnedertysk *kleinet* eller *klenet*, der ganske vist ikke kendes i betydningen

»en kage«. Bag de middelnedertyske former ligger ordet »klenodie«, der er afledt af *klein* (= lille), og som egtl. betød »småting«; og når klejnen har fået denne betegnelse, skyldes det uden tvivl, at der var tale om småt og fint bagværk. I jysk er ordet nu brugt overalt, omend det i nogle egne (f.eks. i det sydligste sønderjysk) næppe har været meget anvendt. I svensk er ordet kendt fra begyndelsen af 1500-tallet i formen *klenät* anvendt om mindre bagværk, men det bruges nu i samme betydning som dansk »klejne«. Derimod synes ordet ikke at være trængt ind i norsk.

Men ved siden af den officielle fællesdanske betegnelse for julekagen findes en række folkelige, dialektale navne, der til dels er af slangagtig karakter. Det kan måske virke overraskende at tale om slang i forbindelse med dialektale forhold, for oftest forbindes begrebet slang jo med storbyungdommens friskfyrstige, spøgende og til tider frække eller vovede nydannelser for kendte begreber. Men som det vil ses af det følgende, kan tilsvarende sproglige nydannelser opstå i dialekterne.

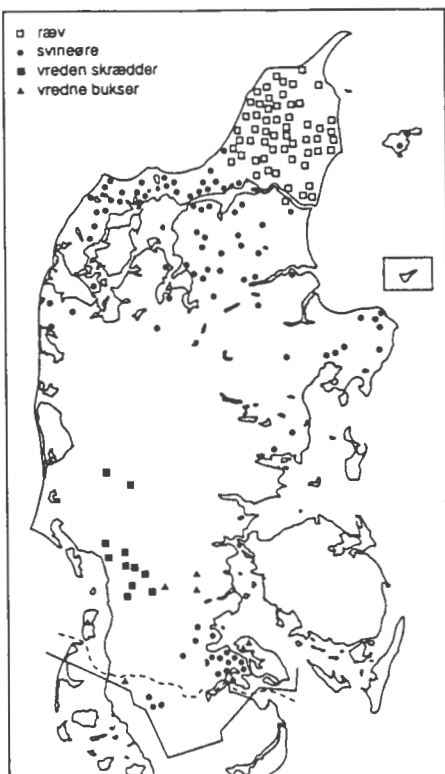
Det væsentligste materiale for denne artikel stammer fra en spørgeliste, der blev udsendt i 1962. Vi havde her foreslået de betegnelser, vi på det tidspunkt havde kendskab til: klejne, putigennem, ræv, skade, skadebakkelse, skrædder, svineøre, fynsk kusse, vridefitte, fedt-fugl. Som man vil se nedenfor, er der bl. a. gennem spørgelistebesvarelserne dukket adskilligt flere benævnelser op. Dog indgår der i det følgende også materiale fra ordbogssamlingen, som vi let kan orientere os i takket være den udarbej-

dede ordliste (jfr. Ord & Sag 1983.8ff.). Ordlisten foreligger nu på instituttets eget edb-anlæg, og ved at søge ordet »klejne« i listens betydningskolonne, kan man ganske hurtigt finde frem til de dialektale betegnelser.

For de navnedannelser, vi i det følgende skal stifte bekendtskab med, har forskellige særegenheder ved klejner været bestemmende. Det kan være selve formen, enten det langagtige og de lidt spidse ender, eller det lidt opsvulmede og klumpede udseende. Ved fremstillingen skærer man med klejnesporen en rille midt i klejnen, og den ene ende vrides ind igennem sprækken; for navnedannelsen kan dels vridningen, dels sprækken spille en rolle. Endelig bærer flere navne præg af, at klejner ikke bagtes i ovn, men blev kogt i fedt eller smør, idet flere af betegnelserne har ordet »fedt« som førsteled.

Det er iøjnefaldende, at nogle af de afhjemlede betegnelser viser en forholdsvis tæt forekomst inden for mindre, afgrænsede områder – der er altså tale om egentlige dialektbetegnelser – medens andre forekommer mere sporadisk og ofte over store områder. Først skal vi gennemgå de tætafhjemlede dialektbetegnelser.

Vendelboerne har deres egen helt specielle glose: en **ræv** (se kort nr. 1) afgrænsningen er særdeles skarp, idet ordet kun optræder i det egentlige Vendsyssel, og ikke er opgivet fra Øster Hanherred, hvor dialekten ellers ofte følger med vendsysselsk. De fleste meddelere staver ordet *røv*, men mange gør udtrykkeligt opmærksom på, at det drejer sig om ordet »ræv«, og heri støttes de af Arne Espgaard i Vendsysselsk Ordbog; derimod er ordet af Kaj Bom i Slangordbogen fejlagtigt blevet identificeret med rigsmålets »røv« – velsagtens med støtte i H. F. Feilbergs Ordbog over jyske almu-

Kort 1.

essmål. I øvrigt gør flere meddelere opmærksom på, at der er tale om et hankønsord, og »røv« er i vendelbomålet hunkøn. Inspirationen til denne brug af dyrenavnet ligger snarest i klejnens langagtige og spidse form.

Bevæger vi os fra Vendsyssel syd for Limfjorden til Himmerland og vest på over Hanherrederne ind i den nordlige del af Thy, støder vi på et ret stort område, hvor den dominerende sideglose til klejne er **svineøre** (se kort nr. 1). Af kortet ses det, at samme betegnelse anvendes på Djursland og i det sydøstlige Sønderjylland (hovedsagelig i Sundeved), medens ordets øvrige afhjemlinger er helt sporadiske. Som sideform forekommer i det sydvestlige Himmerland også **griseøre**, og fra to sogne i Himmerland

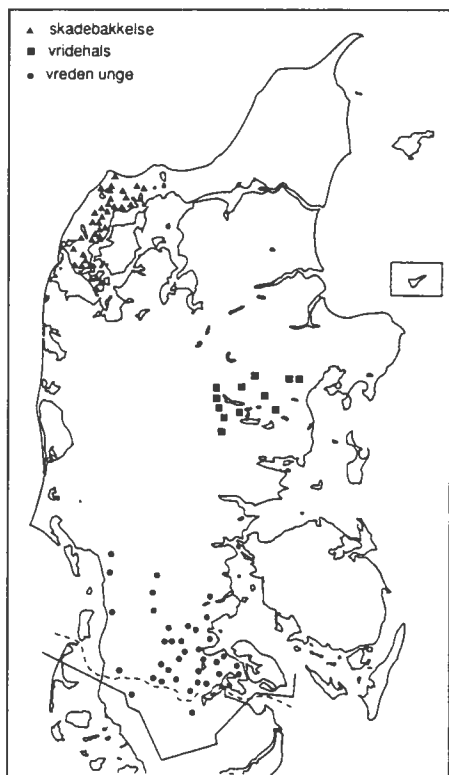
og det sydøstlige Sønderjylland opgives **fedtøre**. Grundlaget er vel i alle disse tilfælde en association betinget af kagens form.

I det nordlige Thy kolliderer »svineøret« med thyboernes egen glose, en **skadebakkelse** med udtalen [skå-ðba''kels], der ligesom vendelboernes »ræv« har en uhyre klar afgrænsning (se kort nr. 2), idet ordet næppe har været anvendt uden for Thy. Ordet »bakkelse« bruges i det nordlige Jylland og også i Thy som betegnelse for en vaffel bagt i et vaffeljern. Allerede i 1814 indgår det i øvrigt i sammensætningen **fattigmandsbakkelse** (*et Slags Bakkelse, som ellers kaldes Kleiner*) optegnet af præsten Ole Bork i Borup ved Randers. Desuden anvendes det usammensatte **bakkelse** som

betegnelse for klejne i et område midt i det sydvestlige Sønderjylland (omfattende Hviding herred og den nordlige del af Tønder-Højer-Lø herred); mere sporadisk anvendes ordet i samme betydning i det øvrige Sønderjylland, i midtøstjysk samt i Thy. Grunden er vel, at klejner ligesom bakkelser eller vaffler svulmer op under bagningen.

Også førsteledet **skade** i »skadebakkelse« kan ifølge en meddelelse fra det sydligste Thy, anvendes for en klejne, fordi *klejnen har en slående lighed med en tør skade* – og med skade menes her ikke en fugl, men fisken en rokke. Er denne forklaring rigtig, kan man vel antage, at »skadebakkelse« er opkommet i fiskerkredse, hvorfra navnet har bredt sig til hele landsdelen. At der her kan være tale om en association til fiskearten en rokke støttes af, at vi fra to sogne i Øster Horne herred (nordøst for Esbjerg) har vidnesbyrd, der peger i samme retning. På denne egn kaldes fisken en sømrokke en **rokkel**, og denne betegnelse anvendes også som navn på en klejne; dels usammensat, optegnet af Tang Kristensen i Hodde sogn: *Vi bagte klejner til jul, der var lavet af fløde og bygmel og ellers i form som vore klejner. De kaldtes roggeler og bagtes i ovnen på en plade* (Jysk Almueliv.IV.1891-93 side 98); dels i sammensætningen **fedtrokkel** opgivet som svar på spørgelisten fra nabosognet Horne i 1962 (altså ca. 70 år senere end Tang Kristensen optegnelse).

I det nordjyske var dyreverdenen (ræv, svin, skade) leverandør til navnedannelsen, men går vi nu mod sydøst til det midtøstjyske område mellem Horsens og Randers fjord ser vi, at fremstillingsmåden er grundlag for de dialektale benævnelser. Som det fremgår af kort nr. 3 er den dominerende betegnelse i dette område **putiggennem**, et navn der naturligvis sigter til, at den ene ende af klejnen puttes igennem sprækken i mid-

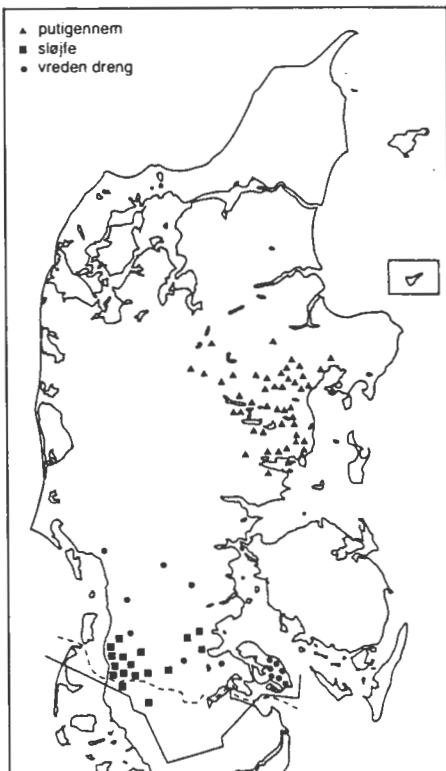

Kort 2.

ten før bagningen. Ordet forekommer desuden spredt i det sydlige Fjends og i vestjysk. Konkurrerende hermed anvendes midt i samme midtøstjyske område ordet **vridehals** (se kort nr. 2), hvor det igen er fremstillingsmåden, der præger navnedannelsen.

Hvis vi fortsat vil følge de gloser, der er relativt tæt afhjemlet inden for et nogenlunde velafgrænset område, må vi til Sønderjylland. I det sydvestligste hjørne i egnen omkring Tønder anvendes betegnelsen **sløjfe** (se kort nr. 3), der naturligvis går på kagens form med de to vinger omkring det tykkere midterparti. På østkysten er ordet afhjemlet fra Åbenrå og de to omegnssogne, Egvad og Øster Løgum, men her kan der være tale om mere tilfældige nedslag, der måske er transplanteret til området via Åbenrå. I al fald konkurrerer betegnelsen her med den, der dominerer i det sydøstlige Sønderjylland, nemlig betegnelse **vreden unge** (se kort nr. 2), hvor fremstillingsmåden atter indgår i navnedannelsen. Det samme gælder paralleldannelsen **vreden dreng** (kort nr. 3), der er velafhjemlet i den sydlige halvdel af Als og ellers kun forekommer sporadisk i sønderjysk. På Als bager man iøvrigt også vredne piger af klejnedejen; de udstikkes af den udrullede dej med et glas, og i midten udstikkes et hul med et fingerbøl (jf. Inge Adriansen: Juleskikke på Als og Sundeved. 30).

På Nordals og sporadisk i det nordøstlige Sønderjylland støder vi endelig på statministerens prøvesten, de **vredne bukser** (se kort nr. 1); eftersom Poul Schlüter er vokset op i Haderslev, må der være en chance for, at han har kendt udtrykket, selv om det i vore samlinger ikke er hyppigt afhjemlet. I den nordvestlige del af Sønderjylland og sporadisk i det sydlige Sydvestjylland modsvares de vredne bukser af en **vreden skrædder** (kort nr. 1); her må det være

Kort 3.

skrædderens korslagte ben i arbejdsstillingen, der har affødt det spøgende navn. Helt uden sammenhæng med dette område, har skrædderen også måttet holde for i Thy, hvor en enkelt meddeler opgiver **skrædderlår**, og på Skernegnen, hvor én opgiver **skrædderben** som navn for klejnen.

Vi er hermed nået til vejs ende med de relativt velafgrænsede og mest almindelige lokale betegnelser. Lidt groft fremstillet kan fordelingen ses på kort nr. 4. Af kortet ses det, at vi i et stort vestjysk område (omfattende også Mors og Salling) samt i sydøstjysk ikke har nogen mere udbredt alternativ, dialektal betegnelse. Og hvad kan så grunden være til det? Mange af de foregående lokale udtryk har en slangagtig karakter, er en

slags spøgende kælenavne, der vidner om en kærlig fortrolighed med kagen – kært barn har jo mange navne. Så når et stort område mangler sådanne alternative betegnelser ved siden af det officielle ord, kunne det jo tænkes, at der her ikke var opstået den samme fortrolighed; og grunden til det kunne måske være, at kagen i dette område, der for størstedelens vedkommende tidligere var ret fattigt, først på et senere tidspunkt end i de øvrige områder var blevet hvermandsbagværk i julen. Som nævnt i indledningen udmærkede julebagningen sig først og fremmest ved, at man ved siden af rugbrødene bagte sigtebrød, og fint brød bagt af hvedemel var tidligere forbeholdt de mere velstående. I *Bondens Brød* (side 91) beretter H. P. Hansen således, at man på en gård mellem Århus og Randers (i slutningen af 1800-tallet?) til pebernødder brugte levninger af sigtebrødsdejen æltet sammen med tarveligt hvedemel – og her er vi endda på en egn, hvor man selv kunne dyrke hvede. Men ifølge H. P. Hansen (side 171 f.) var det faktisk sjældent, at bønderne i ældre tid dyrkede hvede, og i de mange egne var kornsorten ukendt. Det er derfor rimeligt at antage, at klejner og andet finere bagværk først er blevet mere alm. i løbet af sidste halvdel af 1800-tallet, og at klejnerne i de fattige vestjyske områder nok endnu senere end i Østjylland er blevet del af julebagningen.

I det følgende skal de mere spredt afhjemlede benævnelser kort omtales. Jeg har valgt at dele dem i to grupper, en mindre med stuerene betegnelser og en større med navne, der antageligt er opstået i karlekammeret.

Ved siden af det vendsysselske ræv har vi fra 4 sogne i det nordvestlige Vendsyssel fået opgivet betegnelsen »*en omvæntj*«, altså en **omvendt**, et navn

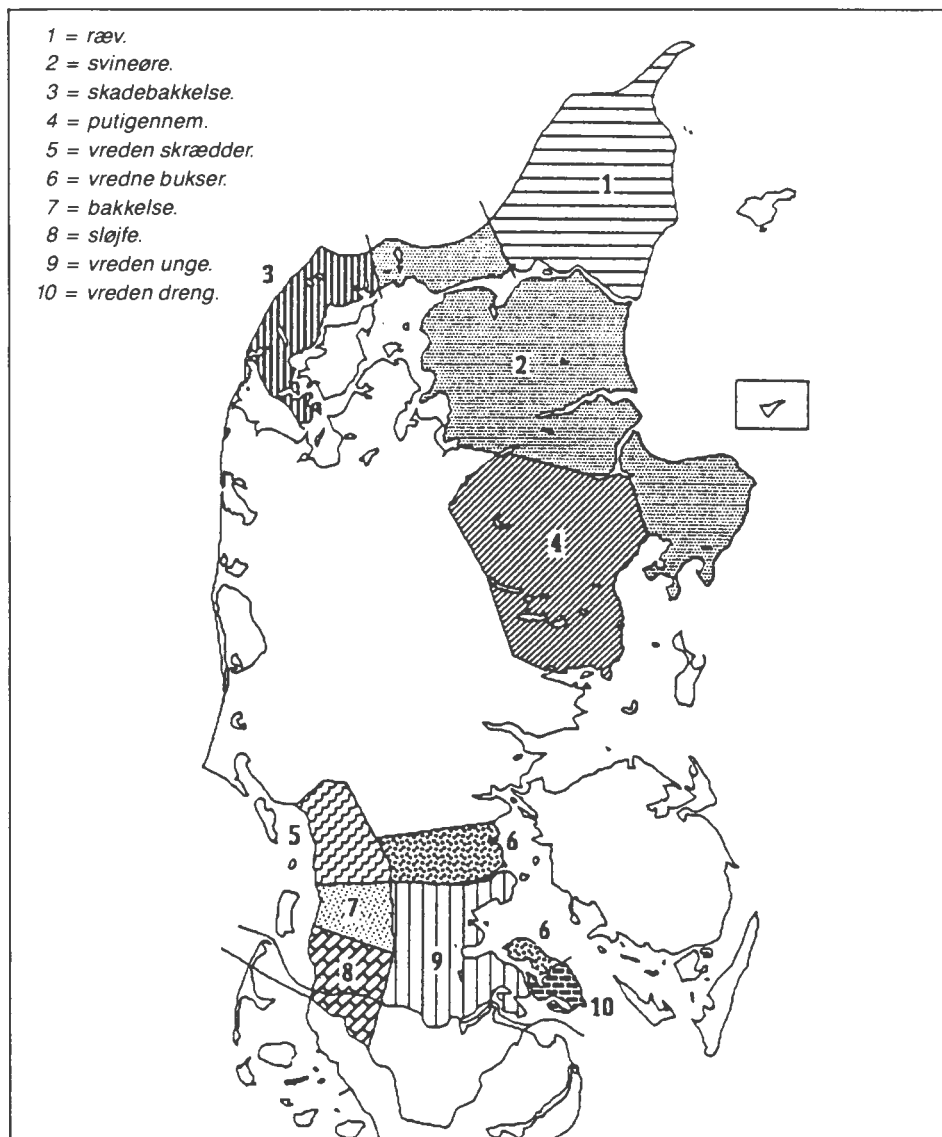
der naturligvis udspringer af vridningen under fremstillingen. Vendsysselsk er ligeledes »i *kløntj*«, en **klønt**, som kun er kendt fra Arne Espegaard's Vendsysselsk Ordbog; ifølge denne er ordet gangbart i Horns, Vennebjerg og Børglum herreder; *kløntj* betyder ellers »klump« eller »stor klodset ting« og associerer vel i betydningen »klejne« til kagens opsvulmede og lidt klumpede facon. Den samme association ligger formentlig bag det ligeledes vendsysselske en knøs, som også kan kendes fra Espegaard anvendt om *klejnelignende kager*, som *bare var slået i en knude* – så her er næppe tale om alm. klejner.

Fra et par sogne i Midtøstjylland er opgivet betegnelsen **fedtttyv**, der refererer til forbruget af fedt ved kogningen, og fra vestjysk har Feilbergs ordbog (bd. IV) **fedtnød** om »en slags småkager, kogte i fedt«. For det sidste ords vedkommende er det igen uvist, om der er tale om en klejne, men i sønderjysk optræder en paralleldannelse **smørnød**, hvor betydningen er klar nok (*Til kaffen Juleaften spiste vi »Smørnød« = Klejner*. Sønderjysk Maanedsskrift. XX. 222).

Vi er hermed nået til den sidste gruppe af klejne-navne. I fjernsynet advares seerne ofte før voldsomme og anstødelige billeder, og tilsvarende skal vi her advare læserne mod udtryk, som nogle måske vil finde anstødelige. Det drejer sig om en række navne, hvori indgår forskellige karlekammerudtryk for de kvindelige kønsdele: *fitte*, *fugl*, *kusse*, *kutte*, *puse*, *spink* og *vitte*. Disse navnedannelser er naturligvis affødt af den sprække, den ene ende af klejnen vrides igennem. Selv om man måske tidligere i bondekulturen har haft et mere usnerpet forhold til denne del af sproget, gør flere meddelere opmærksom på, at udtrykkene ikke var helt stuerene. En meddeler i Vestjylland oplyser f.eks.,

at **krængefitte** (kun én afhjemling) ville *mor selvfølgelig aldrig sige, selv om hun nok har kendt ordet*. Fra Sydvestjylland opgiver en meddeler betegnelsen »vridefitte« og føjer til: *kun konerne sagde klejner*. Men der er nok meget forskellige grænser for, hvornår noget opfattes

som groft eller anstødeligt. En meddeler fra Sønderjylland oplyser, at blandt grove betegnelser for en klejne har han hørt udtrykket **lørdag aften**, der nok vil forekomme de fleste ganske uskyldigt; skal man ane noget groft i dette udtryk, forudsætter det, at man er klar over, at

Kort 4.

lørdag aften var friaften, og at man da havde mulighed for at gå på besøg hos kæresten (jf. visen *Det var en lørdag aften, jeg sad og ventede dig*).

Størst udbredelse af de dristige betegnelser har **vridefitte**, der er spredt afhjemlet i nørrejysk og sporadisk i sønderjysk, samt **fedtfugl**, der optræder sporadisk i Vendsyssel, Himmerland og det østlige Midtjylland. Som sideform til vridefitte forekommer sporadisk i nørrejysk også **vreden fitte** og fra Vendsyssel opgiver en enkelt meddeler **amagerfitte**; det er uklart, hvorfor »amager« indgår i navnet, men det samme forled optræder i Salling, hvor to meddelere opgiver **amagerkutte** og én meddeler en **omvendt amager** som betegnelse. Vendelboerne synes at have været særligt produktive, for foruden de tidligere nævnte vendelbobetegnelser anvendes også **vendt vitte** (tre meddelere i det nordvestlige Vendsyssel) og **kællingepuse** (en enkelt meddeler i Børglum herred).

På Mors, hvor vi jo ikke mødte en mere udbredt betegnelse, har man iflg. tre meddelere brugt ordet en **furbofitte** eller blot en **furbo** for en klejne (til gengæld kan på Fur en *morsingbo* være betegnelse for en hundelort, så der må have været et udtalt nabofjendskab mellem indbyggerne på de to øer). En tilsvarende ringeagt ligger nok bag udtrykket **fynsk kusse**, der er spredt afhjemlet i den sydlige del af Ringkøbing amt og i egnen nord for Ribe.

Den gemene Mands Sprog tager sin Tilflugt til Billeder, Lignelser og figurlige Udtryk. Ingen taler mere Poetisk end en Mand af Almuen som har en levende Indbildningskraft, skriver Jacob Baden i 1766 (citeret efter Peter Skautrup *Det Danske Sprogs Historie*.III.228). At dette er rigtigt, har vi set bekræftet af den righoldige navnedannelse omkring

det bagværk, der sammen med pebernødderne er uløseligt forbundet med julen i al fald i vort århundrede. Det kan derfor også undre, at et middelnedertysk ord er indlånt i 1500-tallet har kunnet blive fællesbetegnelse for kagen – så meget mere som kagen er af en type, der så vidt vides ikke forekommer i Nordtyskland. Formentlig har ordet da også tidligst blot betydet »småkage« og har så senere fået den mere specielle betydning »klejne«, der i al fald er kendt fra Matthias Moths ordbog fra sidste halvdel af 1600-tallet (iflg. Ordbog over det Danske Sprog.X.535). Men lånet af den fremmede betegnelse er sikkert heller ikke formidlet af »den gemene mand«, bonden, der som nævnt næppe på så tidligt et tidspunkt har kendt til det finere bagværk; de ansvarlige er snarest adelen og borgerne i købstæderne, der netop i 1500-tallet var storimportører af nedertyske låneord, jf. *Det danske Sprogs Historie*.II.252.

For jysk Ordbog betyder denne frø-dige sprogskabende kraft naturligvis vældige redaktionsomkostninger, for mens en rigsmålsordbog kan nøjes med én artikel for den lille julekage, må vi som vist ovenfor have ikke færre end 39 – ud over artiklen »klejne«.

Antageligt har statsministeren bestået optagelsesprøven med glans, men skulle det ikke være tilfældet, kan han måske til et nyt forsøg hente hjælp i ovenstående – og ad åre kan han og andre forhåbentlig skyde genvej ved at slå op i Jysk Ordbog.

(Artiklen er gengivet fra *Ord & Sag* nr. 9. Der var mere om emnet i nr. 10.)

Ove Rasmussen, f. 1935
Institut for jysk sprog- og
kulturforskning
Århus Universitet

Danske verbers enhedsforbindelser

Skal det hedde at *slette ud* eller *udslette*? At *lægge ind* eller *indlægge*; at *tage op* eller *optage*; at *sætte ud* eller *udsætte*? Et problem, som måske er klart nok for danskerne (selvom ikke altid), men det behøver det ikke være for danskstuderende udlændinge.

Fordi det ikke havde vist sig muligt at finde hjælp i danske grammatikker, er dette lille arbejde opstået. Det hverken skal eller vil forklare og afgøre problemet endegyldigt, men er kun en samling af betragtninger, følelser, idéer og indfald samt et forsøg på at finde ud af problemet ved at definere og klassificere dets forskellige træk og nuancer. Ingen af eksemplerne er opdigtet, de er allesammen fundet frem i ordbøger eller noteret ved forskellige lejligheder.

Indledning

Ordene kan godt betragtes som sprogets råvarer. De er mere eller mindre (eller slet ikke) selvstændige enheder, som hvert har sin(e) betydning(er), som de »tilbyder« sprogbrugerne. Men virkeligheden er mere kompliceret, end de enkelte ord kan klare at gengive. Deres betydninger er for brede, for upræcise, for uklare, og det slår simpelthen ikke til. Derfor forbindes ordene, bl. a. verber, udsagnsord, med små rumadverbier el. rumsbiord. Adverbierne (fra nu af vil de blive kaldt for 'verbalpartikler') tilføjes til verberne, og begrænser deres betydning, gør dem mere præcise, mere konkrete. Det er altid verbet, som er kerneleddet i forbindelsen, og som mister trykket, fordi det er mindre væsentligt, og verbalpartiklen er adleddet, men bæ-

rer hovedtrykket, fordi den ved sin tilknytning til verbet giver det en ny kvalitet, og derfor er den afgørende del af forbindelsen.

Verberne og verbalpartiklerne forbindes på to måder – der opstår enten 'enhedsforbindelser' (fx *sætte op*) eller 'sammensætninger' (fx *opsætte*). Enhedsforbindelserne består af to fysisk adskilte dele; de kan betragtes som faste forbindelser af to selvstændige, fuldværdige ord. Verbalpartiklen forbliver stort set et egentligt biord, som i en vis grad beholder sin oprindelige betydning, eller i det mindste et glimt af den. Men alligevel danner begge dele sammen en ny værdi, en ny leksikalsk enhed med en ny betydning, som er blevet fast forbundet med hinanden. Der er faktisk opstået et nyt ord, og det står i ordbøgerne.

Med sammensætningerne er det sådan, at der også dannes et nyt ord, et nyt verbum, hvor den foranstillede verbalpartikel kun så at sige »tilsætter farve«, modificerer det nye verbs betydning, og fuldstændig har mistet sin selvstændighed og leksikalske værdi ved at være blevet »degraderet« til en forstavelse. Sammensætningerne er vist som regel opstået senere end enhedsforbindelserne, fordi de for det meste plejer at have overført betydning i forhold til den tilsvarende enhedsforbindelse (*indtræde: træde ind*).

Hele dette fænomen ser ud til at være karakteristisk ikke kun for dansk, men også for andre germanske sprog. Grunden til det er vistnok disse sprogs meget begrænsede muligheder for at danne

nye ord gennem bøjning og afledning (jf. fx de slaviske sprog). Fordi de germanske sprog ikke kunne klare på denne måde at holde skridt med menneskets større og større verden, blev de nødt til at søge efter en anden udvej. På grund af den stærkt begrænsede evne til at aflede nye ord, begyndte de at sammensætte dem, som forelå, bl. a. verber med biord. Efter al sandsynlighed opstod der først enhedsforbindelser, og senere, da der opstod et nyt behov for nye ord med en lidt mindre konkret, lidt mindre ordret betydning i det samme ordfelt, blev fiden lavet lidt om, og sammensætningerne kunne dukke op.

Problemets forskellige aspekter og et forsøg på at klassificere det

Den følgende klassifikation er forsøg på at pege på problemet og et forslag til, hvordan det kunne deles ind. Dog kan langt fra alle par entydigt henføres til kun én af klasserne, snarere lige omvendt; inden for mange par er de to verbers forhold flertydigt, og disse par kan henføres til flere klasser, og forskelle på begge verbers betydninger er ulige store. Verbalpartiklerne har også en forskellig grad af konkret eller overført betydning.

A. Talesprog og skriftsprog

I denne klasse er der stort set slet ingen forskel på betydningen af de to forbindelser, men derimod på deres brug. Det er snarere en vane at bruge dem på denne måde. Enhedsforbindelser bruges især i talesprog, mens sammensætninger bruges i skriftsprog. Det er dog ingen stor fejl at forveksle de to forbindelsers brugsmåde. Eksempler:

føje til : *tilføje*

varme op : *opvarme*

melde sig ind : *indmelde sig*

trykke op : *optrykke*

B. Konkret og overført betydning

Stort set har enhedsforbindelser konkret og sammensætninger overført betydning, men så nemt er det alligevel ikke.

Hvad enhedsforbindelserne angår, afhænger deres konkrethed og således også betydningsforskellen fra sammensætningerne af, om deres verbalpartikel er i stedligt eller ikke-stedligt forhold. Når verbalpartiklen er i ikke-stedligt forhold, har enhedsforbindelsen for sig selv overført betydning nok, så at dens betydning står tæt på eller delvis dækkes med den modsatte sammensætnings betydning (både *sætte* priser *ned* og *ned sætte* priser, både *tælle* stemmer *op* og *optælle* stemmer efter valget). Eller omvendt, sammensætningen kan være meget konkret, så at dens betydning dækkes med den modsatte enhedsforbindelses betydning (både *optage* og *tage* kartofler *op* om efteråret, både *ind/udsende* og *sende* et brev *ind/ud*). I disse to slags tilfælde er det vist den ovenfor beskrevne forskel på talesprog og skriftsprog, som bestemmer ordvalget.

Udmærkede eksempler på denne klasse af konkret og overført betydning er:

<i>råbe ud</i>	: <i>udråbe</i>
(råbe sin smerte ud)	(én som løgner, én til konge)

<i>vikle ud</i>	: <i>udvikle</i>
(knopperne vikler sig ud af bladhylsteret)	(– nye produkter – en teori – situationen udviklede sig)

<i>vikle ind</i>	: <i>indvikle</i>
(vikle barnet ind i tæpper)	(– en sag – sig i nogle lys-sky forretninger)

<i>føre over</i> (føre én over på gadens anden side)	: <i>overføre</i> (penge)
<i>vende sig om</i>	: <i>omvende sig</i> (til kristendom- men)
<i>tale ud</i> (tale ud om pro- blemer)	: <i>udtale</i> (et fremmedsprog godt)
<i>sætte over</i> (– sætte over til Sverige – sætte vand over til kaffe)	: <i>oversætte</i> (en bog)
<i>lukke ude</i> (lukke sig ude)	: <i>udelukke</i> (– en mulighed – én fra en fore- ning)
<i>træde op</i> (træde et glasskår op i foden)	: <i>optræde</i> (på scenen)
<i>rejse (sig) op</i>	: <i>oprejse</i> (en vinkelret på en linje)
<i>vise ud</i> (vise én vej ud af bygningen)	: <i>udvise</i> (smide en dårlig elev ud af skolen)

I nogle tilfælde er sammensætningen meget konkret, så at det ser ud til kun at være danskernes skik og brug som bestemmer, hvilket af de to modstykker der bruges hvor:

<i>slette ud</i> (slette det for- kerte ud)	: <i>udslette</i> (en by ved bom- bardementet)
<i>komme op</i> (komme godt op at køre)	: <i>opkomme</i> (tanker opkom- mer i hans hoved)

På den anden side er der tilfælde, hvor enhedsforbindelsen er så lidt konkret, at

begge verber godt kan anses for at have overført betydning:

<i>føre balletten op</i> (= åbne den)	: <i>opføre balletten</i> (= vise forestil- lingen)
<i>gå ind</i> (– et blad går ind – jagten går ind – gå ind for sagen – gå ind på for- slaget)	: <i>indgå</i> (– ægteskab – hustruens for- mue indgår i fæl- lesboet – beløbet er ind- gået)

Der er tilfælde, hvor verbernes betydning delvis dækkes, og derudover har de også andre betydninger:

<i>skrive op</i> (– notere)	: <i>opskrive</i> (– notere – ansætte til høj- ere værdis – revaluere)
<i>tælle op</i> (– tælle stemmer op efter valget – tælle eleverne op)	: <i>optælle</i> (– stemmer efter valget – de indkomne beløb)

I nogle tilfælde er verbalpartiklerne meget selvstændige, det kunne diskuteres, om det overhovedet drejer sig om enhedsforbindelse, eller om det bare er et verbum som følges af et selvstændigt biord, fx *træde ind*, *træde ud*, *vikle ind*, *vikle ud*. Disse enhedsforbindelser er også meget konkrete. Begge dele (verbet og biordet) beholder deres oprindelige betydning, eller sagt med andre ord: de er ikke blevet idiomatiseret, dvs. blevet til et fast udtryk.

Et andet tegn på deres konkrethed ser ud til at være, at de »trænger til« en tilføjelse, en videre og nærmere bestemmelse, et svar på spørgsmålet HVORHEN?, og det synes ikke at spille nogen rolle, om vi bevæger os i den virkelige verden, eller om det drejer sig om billed-
sprog: *krigen trådte ind i en ny fase* (i sin

idéverden på en måde meget konkret), men kun simpelt *døden var indtrådt*, og der ville vist næppe nogensinde være nogen, som ville spørge, hvorhen det var, døden var indtrådt. Men i et eventyr ville det meget vel være muligt, at *døden* (dvs. knokkelmanden med leen over skulderen) *trådte ind i værelset*. Ligesom *han viklede sig ind i et væv af modsigelser*, men kun *sagen blev indviklet*. Men hvis nogen indvikler sig i noget, så skal det siges hvorhen; fx *i nogle lyssky forretninger*. Ligesom *indtræde* af og til kræver en videre bestemmelse, fx *arvingerne indtrådte i den afdødes rettighe-*
der, eller *han indtrådte i bestyrelsen*. Men i disse to tilfælde er det nok snarere sådan, at det ikke er *indtræde*, som kræver noget, men at det er hele fraser, som simpelt hen hedder sådan. *Indtræde* og *indvikle* kan altså være både meget overført og meget konkret i deres betydninger, og sådanne uberegnbare sammensætninger er der mange af. Må blot disse to være eksempler på mange andres vegne. I nogle tilfælde er de i deres betydninger meget tæt på deres modstykker *træde ind* og *vikle ind's* betydning, eller måske bedre sagt: betydningsområde. Her er det svært at sige, hvad der fik danskerne og det danske sprog til at fordele verbernes brug på lige denne måde. Og der hersker derudover slet ingen enighed; der står godt nok *indvikle sig i modsigelser* i »Nudansk Ordbog«, men det er ikke alle danske øren, som synes om det.

Hvis der altså siges, at enhedsforbindelserne har konkret betydning, og sammensætningerne har overført betydning, så skal man passe på, fordi det kun gælder i en meget begrænset grad, og det skal nok kun opfattes som en meget uforbindende vejledning, som man slet ikke kan tage bogstaveligt og stole på.

Det store problem er de store verber som *lægge*, *sætte* og *tage*, som ser ud til

at gøre lige hvad de har lyst til, og er lige glade med nogen som helst regler. I et sprog som dansk, hvis bøjnings- og afledningsmuligheder er så begrænsede, bliver disse så hyppige og betydningsmæssigt bredtdækkende verber nødt til at overtage en stor masse nye betydninger, så at det er umuligt at indordne dem efter de allerede i forvejen uklare, upålidelige og inkonsekvente kriterier.

Tag fx *sætte op* og *opsætte*. Der kan *sættes priser op*, som er noget meget konkret, men der kan på den anden side *sættes en teaterforestilling op*, hvor enhedsforbindelsen har en meget overført betydning. Og *opsætte en rejse* har en meget overført betydning, som en sammensætning skulle have, men på den anden side er der noget, som hedder *opsætte tapet*, og det er faktisk meget konkret.

Når man leder efter hjælp, og tager en omvej, fx over orddannelseslæren, og skal tro på, at endelsen »-else« plejer at være mere konkret end endelsen »-ing«, bliver sagen faktisk endnu mere forvirret (og forvirrende). Der er nemlig *opsætning* som navneord til *sætte op* (opsætning af et skuespil), og *opsættelse* til *opsætte* (opsættelsen af en retssag). Man ville forvente det lige omvendt ...

Ved *sætte ind* og *indsætte* ser det ud til, at alle (nok så upålidelige) regler er væltet omkuld. Der *sættes* et angreb *ind*; *sætte én ind* i Folketinget; *sætte noget ind* på at sejre, men en rude *indsættes* i vinduet... En fange kan både *sættes ind* og *indsættes* i fængsel.

Dog er der (overraskelsesvis) et par tilfælde, som er, som de skulle være:

- indsætte én i hans rettigheder ved dommen
 - indsætte en bestemmelse i sit testamente
 - indsætte én i et embede,
- men alligevel, der er *sætte sig ind i en sag*.

Parret *sætte om* og *omsætte* er heller ikke på linje med reglen. *Sætte om* bruges meget konkret i fx *trykkeriet må sætte hele siden om*, og *omsætte* bruges overført i *omsætte varer*, *omsætte tanke i handling*, eller *omsætte et musikstykke til en anden toneart*, men det er svært at indse, hvorfor det hedder *beløbet sættes om til danske kroner*, og på den anden side *omsætte noget i penge*. Her er grænsen mellem det konkrete og det overførte uklart.

Parret *sætte ud* og *udsætte* er en lille smule klarere. *Udsætte* bruges meget overført:

- udsætte fasankyllinger
- udsætte fiskeyngel
- udsætte et anliggende til et senere tidspunkt

(her er det underligt, at *udsætte* i denne betydning har to sidestykker med en meget lignende betydning, nemlig (1) en anden sammensætning: *opsætte* (fx opsætte en rejse), og (2) mærkeligt nok også en enhedsforbindelse: *flytte frem* (flytte mødet frem til den femte))

- udsætte én for problemer
- have noget at udsætte på én.

Om en melodi for orkester både kan *sættes ud* og *udsættes*, det er et godt spørgsmål. Nogle (Nudansk Ordbog) mener, den kan, andre mener det ikke.

Sætte ud er meget konkret i:

- sætte én ud af hans lejlighed
- sætte én ud af spillet,

men det er det ikke i:

- sætte sig ud over ubetydelige problemer
- sætte én ud på en opgave.

Igen, ved mange af de lige angivne tilfælde er det svært at se nogen regelmæssighed i fordelingen af enhedsforbindelsen og sammensætningen.

Ved *lægge*, et andet stort verbum, er

der fx parret *lægge ned* og *nedlægge*. Det er ganske klart, at en kjole *lægges ned*, og arbejde, et forbud, et kontor, en ræv, et embede, pennen, og våbnene *nedlægges*, fordi det første eksempel er meget konkret, og de andre meget overførte i deres betydning, men det er svært at indse, hvorfor en mast, en skorsten, eller en pige *lægges ned*, mens en krans, selvom situationen og den beskrevne handling ser ud på samme måde, *nedlægges* på en grav. Mon det sidste tilfælde er en fast, idiomatiseret frase? Men det kunne *at lægge en pige ned* da også sagtens være.

Kompliceret er forskellen på *lægge ind* og *indlægge*. Gas, lys eller vand kan *både lægges ind* og *indlægges i et hus*.

Lægge ind dukker op i både meget konkrete betydninger som fx *lægge en kjole ind* og meget overførte som fx *lægge et godt ord ind for én*, eller *lægge tilsynet med statsskovene ind under Landbrugsministeriet*.

Indlægge én på hospital er faktisk noget meget konkret, men *indlægge* foretrækkes vist, fordi det er en fast talemåde, et almindeligt, næsten et fagsprogudtryk, der som sådant helst bruger en sammensætning.

Til sidst i denne klasse, både *tage op* og *optage* tilbyder hver en stor skala af betydninger, fra de meget konkrete til de meget overførte:

tage bolden op,
tage pungen op af lommen
tage kartofler op
tage passagerer op
tage et spørgsmål op til behandling
tage en elev op i matematik
tage kampen op
tage op af kapitalen
tage det op med ham
tage plads op
tag mig det ikke ilde op!

optage kartofler, en maske, medlem-

mer i en forening, en film, musik, ord fra andre sprog, en artikel i et blad, en sag til doms.

Det er vist i dette tilfælde umuligt at finde nogen som helst regel eller vejledning, som kunne oplyse de to verbers fordeling i de individuelle betydninger, som tit dannes med de to modsatte verber, selvom de beskrevne handlinger ligner hinanden så meget: fx *tage et spørgsmål op til behandling* og *optage ord fra andre sprog*, eller *optage en sag til doms*.

C. Forskellig betydning

Der er par, hvor verbernes betydning er helt forskellig fra hinanden, fx:

leve op (hans evner lever op til kravene) og
opleve (opleve vidundelige eventyr i Afrika),

stå til (hvordan står det til?) og
tilstå (jeg må tilstå, at jeg har begået fejl) eller

gå an (sådan noget går ikke an i dette selskab) og

angå (jeg er ligeglad, hvad ham angår).

Sidebemærkninger

Der er nogle tilfælde, som måske ser ud til at være enhedsforbindelser, men det drejer sig om blotte verber med præpositioner, fx:

svare til (varernes kvalitet svarer ikke til normen), eller *tage imod* (han tog imod det gunstige tilbud).

Et lille syntaktisk bevis må være, at disse præpositioner står foran objektet, mens verbalpartiklerne plejer at stå efter objektet.

Tage imod har sin modsatte sammensætning, som har overført betydning, fx *stoffet tager imod snavs* og *modtage tællen med bifald*. I mange tilfælde dækkes deres brug delvis:

både *tage imod* og *modtage*

- gæster
- en bestilling.

Betydningen er ikke helt den samme i *tage imod* og *modtage et brev, en betaling, en løn*; her betyder *tage imod* at 'acceptere'; og *modtage* betyder bare at 'få'.

Der er et fænomen i det danske sprog, som på en måde hænger sammen med de ovenfor beskrevne ting; der er par eller endog treheder af enhedsforbindelser, som ser ens ud, og det er kun trykket, som skelner deres betydning fra hinanden:

'blive 'hjemme (i sin lejlighed) og
blive 'hjemme (i dansk litteratur),

'se op (på himlen) og
'se 'op (= besøge) og
se 'op til nogen (= beundre nogen),

høre 'op (med at arbejde) og
'høre 'op (til den talende),

blive 'væk (= gå vild) og
'blive 'væk (= ikke at komme) eller

stå 'op (om morgenen) og
'stå 'op (under teaterforestillingen).

Trykket bevæger sig i overensstemmelse med og afhængighed af, hvilken del af helheden, der er vigtigst. Verbet beholder trykket, hvor dets betydning er det bestemmende, mens biordet kun er en slags 'tilsætning'; men det taber trykket, hvor det drejer sig om mere eller mindre faste enhedsforbindelser, hvor biordet er den bestemmende del og derfor har overtaget trykket. Fx i *stå 'op* er det *op*, som det først og fremmest drejer sig om, betydningen er at komme op om morgenen, og det er stort set ligemeget, med hvilket verbum denne vanskelige handling skal beskrives, *komme* er lige så godt som *stå*. Men det hedder *'stå 'op* i toget, når der ikke er nogen fri sidde-

plads i vognen mere, fordi det først og fremmest handler om at *stå*, og derfor beholder verbet også trykket.

Resumé

Til trods for anstrengelserne er det ikke lykkedes at finde en pålidelig måde at klare problemet. Det var jo heller ikke meningen med arbejdet, som det er blevet sagt i begyndelsen. Alle de angivne regler og vejledninger har vist sig kun at være antydninger, kun glimt af en mulig løsning. Verberne opfører sig ikke helt, eller snarere lige omvendt af, hvad de skulle. Det er måske et bevis på et analytisk sprogs rådvildhed ved at klare sig i

en situation, hvor der er et behov for nye ord, men hvor der ikke er tilstrækkelige midler til at danne dem. Så bliver de foreliggende ord, i samvirke med sprogets brugere, nødt til at overtage nye betydninger, og det er der forvirringen opstår. På grund af mangel på en konsekvent logik i processen er det derfor uigennemskueligt for en udlænding, som mangler den medfødte følelse for sproget, som de indfødte brugere bygger på. Det eneste, som bliver tilbage, er at lære det. Det er vist forgæves at søge logik i sproget, som er ingenting andet end det ufuldkomne og ulogiske menneskes produkt.

*Robert Novotný, f. 1964
danskstuderende
Karlsuniversitetet, Prag*

Mål & Mæle

*Redaktion: Erik Hansen,
Ole Tøgeby, Carsten Elbro.*

Grafik: Hanne Simone.

*Ekspedition:
CBL tryk, Håndværkervej 10,
postbox 3072, 6710 Esbjerg V.
Telefon 75 15 43 60.*

Tryk: CBL tryk, Esbjerg.

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 128,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til CBL tryk. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til: Ina Nielsen, Institut for Almen og Anvendt Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Njalsgade 86, 2300 København S.

Bisætninger

Jeg har længe tænkt på at gøre redaktionen opmærksom på et emne, som jeg kunne ønske, at nogen ville tage under behandling: forholdet mellem hoved- og ledsætninger; det har ændret sig i de senere år. Det er ikke mit ærinde at jamre over banale tegnsætningsfejl, men jeg synes det kunne være værd at diskutere, hvad der sker, når mange skrives forfærdelse for »helmeningen« forsvinder. I både danske stile og aviser kan man daglig finde eksempler på punktum mellem hoved- og ledsætning, i en del tilfælde sågar lineskift mellem hovedsætningen og den efterfølgende relative *som*-sætning. Måske skal det virke fremhævende, skabe pause i læsningen, og så kommer relativsætningen med en ny og chokerende tilføjelse.

Overbærende som man jo bliver med alderen (!) har jeg vænnet mig til kun at protestere i de tilfælde, hvor tegnsætningsfejl er læseforstyrrende og tvinger mig til at læse en passage om. Sådant forekommer fx, hvor man ikke kan se klart, om en ledsætning hører til den foregående eller den efterfølgende hovedsætning.

Er det også en del af dette problemkomplex, at forskellen mellem hoved- og ledsætning delvis forsvinder. Ustandselig hører man i radioen typen:

Vi må finde ud af, hvorfor falder arbejdsløsheden ikke.

Altså hovedsætningsledstilling i begge sætninger, ikke ledsætningsstruktur i ledsætningen:

hvorfor arbejdsløsheden ikke falder.

Nu tror jeg ikke, at verden eller sproget går under på grund af disse forandringer, men en beskrivelse kunne være interessant.

Og så er det tankevækkende, at oversætterne i Bruxelles har en fast regel om, at der skal være lige mange punktummer i oversættelsen som i forlægget!

Venlig hilsen
Brita Waage Beck
Albertslund

Det er så stort et spørgsmål, at vi ikke kan klare det på et almindeligt sprog-brevkassesvar. Derfor denne lille artikel.

De to fænomener, at forfærdelsen for ledsætningen forsvinder, og at ledsætningen forsvinder, ser ud til at hænge sammen – det er den samme tendens.

Historien begynder vel med at man i sproget kan skelne mellem ledsætninger og ledsætninger. En **sætning** er en grammatisk struktur som har 1/ grundled (subjekt), 2/ udsagnsled (verbum) + de led som er underordnede led til udsagnsledet (komplementerne), og 3/ frie biled (adverbialer). En **ledsætning**, som mange mennesker kalder en *bisætning*, er en sætning som er led i en anden sætning. Den kan være grundled: *At han ikke kom, undrer mig ikke*, genstandsled: *Hun forstod ikke hvorfor han ikke kom*, tillægsagtigt led i henførelsesbisætninger (adjektivisk led i relativsætninger): *Den mand som i går kom for sent, var ikke min bror*, eller biled: *Han kom ikke for sent fordi han pludselig var blevet*

syg. En **helsætning**, som mange kalder en *hovedsætning*, er en sætning der ikke er led i en anden sætning.

Det er ret vigtigt at gøre sig klart at helsætningen omfatter de ledsætninger som er led i den. Den grammatiske kom-materingsmetode har fået mange til at tro at hovedsætningen kun gik indtil bisætningen begyndte, men det er en katastrofal fejltagelse, som måske kan bidrage til opløsningen af fornemmelsen for helsætningen. Ledsætningerne i eksemplerne hedder altså:

*At han ikke kom
hvorfor han ikke kom
som i går kom for sent
fordi han pludselig var blevet syg*

Men helsætningerne hedder:

*At kan ikke kom, undrer mig ikke.
Hun forstod ikke hvorfor han ikke kom.
Den mand som i går kom for sent, var ikke min bror.
Han kom ikke for sent fordi han pludselig var blevet syg.*

Det der er tilbage af sætningen hvis man tager ledsætningen væk, er slet ikke en sætning, for der mangler et led:

(...) undrer mig ikke
Hun forstod ikke (...)

Hvis det led der er fjernet, ikke er et nødvendigt led, kommer den amputerede sætning naturligvis til at ligne en korrekt sætning:

Den mand (...) var ikke min bror
Han kom ikke for sent (...)

På dansk er der forskel i ordstillingen i helsætninger og ledsætninger; i helsætninger står et biled som *ikke* efter udsagnsordet, mens *ikke* (og i visse tilfælde også *pludselig* og *i går*) i ledsætninger står før udsagnsordet:

At han ikke ← kom, undrer - mig → ikke.

Hun forstod → ikke hvorfor han ikke ← kom.

Den mand som i går ← kom for sent, var → ikke min bror.

Han kom → ikke for sent fordi han pludselig ← var blevet syg.

En almindelig type ledsætning er de såkaldte *udsagnsbisætninger*, hvor udsagnsordet i helsætningen angiver at nogen siger eller tænker det som står i ledsætningen:

*At han ikke kom, undrer mig ikke.
Hun forstod ikke hvorfor han ikke kom.*

Han sagde at han pludselig var blevet syg.

Da han sagde det til hende, har han sagt: *Jeg er pludselig blevet syg.* Det er en helsætning og har biledet *pludselig* efter udsagnsordet *er*. Når man sidenhen vil fortælle hvad han sagde, kan man enten bruge direkte tale:

Han sagde: »Jeg er pludselig blevet syg.«

eller indirekte tale:

Han sagde at han pludselig var blevet syg.

I direkte tale er udsagnssætningen en helsætning og står i samme tid som han i virkeligheden sagde det. I den indirekte tale er udsagnssætningen en ledsætning og tiden er den samme som i udsagnsordet i helsætningen.

Man kan endelig også finde det der hedder dækket direkte tale:

Han sagde at han var pludselig blevet syg.

Dette er en blanding af direkte og indirekte tale; ordene *at* og *han*, og tiden *var* er som ved indirekte tale, mens ordstil-

Dækket direkte tale

lingen var → *pludselig* er som ved direkte tale. Man kan så at sige høre mandens tonefald, fordi sætningen har samme ordstilling som han selv i virkeligheden sagde det, selv om det med *at* og datid er angivet at det er en slags referat i en ledsætning.

Ser vi på eksemplet:

Vi må finde ud af, hvorfor falder arbejdsløsheden ikke

forklares det ganske simpelt som direkte tale, og tegnsætningen kan tydeliggøre det helt:

Vi må finde ud af: »Hvorfor falder arbejdsløsheden ikke?«

En udvikling der er sket, er således at flere og flere udsagnsord kan efterfølges af direkte tale; ikke blot *sige* og *tænke*, men også *finde ud af*, *undre sig over*.

Direkte tale og dækket direkte tale har i hundredevis af år været mere almindelig i mundtlig fortællestil end indirekte tale, som er skriftsproglig, formel og afstandtagende. Når man i radio og tv møder flere og flere ledsætninger (udsagnsbisætninger og indirekte spørgesætninger) med helsætningsordstilling, opfatter jeg det som et tegn på at journalisterne prøver at tale mere mundtligt og mindre som skriftsprog i de to trods alt mundtlige medier som radio og tv er.

Læg mærke til at man næsten aldrig finder henførelsesbisætninger med helsætningsordstilling:

**Den mand som kom → i går for sent, var ikke min bror.*

Det skyldes at en henførelsesbisætning ikke kan være referat af at udsagh, og derfor hverken kan være direkte tale eller indirekte tale. Det er et indicium for at min forklaring er rigtig.

Biledsledsætninger, specielt årsags-sætninger kan man dog finde med hel-

Han kom for sent fordi: han var 'pludselig' blevet syg.

Dette er et eksempel på dækket direkte tale. Taleren gør lidt grin med »ham« ved at gengive hans forklaring i dækket direkte tale. Taleren tager ikke forklaringen for lige så gode varer som ved indirekte tale:

Han kom for sent fordi han pludselig var blevet syg.

Man kan sige at taleren i indirekte tale tager ansvaret for ordet *pludselig*, men ikke tager ansvar for at det er rigtigt i den dækkende tale.

Det omvendte fænomen, at mange skriver des fornemmelse for »helmeningen« forsvinder, ses også ret ofte, oftere i nogle aviser end i andre: Her er et par eksempler fra dagens avis:

Der er kun ét problem. Fartgrænserne.
(...)

Og så er det: jo simpelt hen farligt. 100 km i timen er en *unaturlig* hastighed. Man bliver sløv, uopmærksom og til fare for sig selv og andre trafikanter. Hvis man da ikke ligefrem bliver kaldet ned bagfra.

(...)
Nogle af dem har allerede været der. Bl.a. Helge Mortensen, der taler varmt for miljøet, og Jimmy Stahr, der taler for sikkerheden. Jeg ved godt hvad den slags tøsedrenge ville have det bedst med. De skulle have deres egen private boldgade, hvor de kunne trampe rundt i pedalbiler med vinduesviskere på indersiden og sige brrrmm, brrrmm. Så

ville de være glade, og så kunne vi andre måske få en chance for at komme derudaf og skaffe resultater.

Hvad er det jeg har så forbandet travlt med? Jammen man er da nødt til at løbe lidt hurtigere, når man har fået sådan et sølvgråt lyn. Der skal jo skraves nogle kugler sammen i en vis fart, hvis afdrag og renter skal falde til tiden.

Så det giver lissom sig selv, ikke? Af bannen, tak!

Information, 26-27/10 91, leder s. 2.

Her sættes der ikke blot mange punktummer, men der er flere punktummer end der bør, fx:

Der er kun ét problem. Fartgrænserne.

Man bliver sløv, uopmærksom og til fare for sig selv og andre trafikanter. Hvis man da ikke ligefrem bliver knaldet ned bagfra.

Nogle af dem har allerede været der. Bl. a. Helge Mortensen, der ...

De mange punktummer betyder en meget talesprognær stil. Og det er garanteret med hensigt her idet hele teksten er ironisk og laver grin med folk der argumenterer på den måde som det gøres i lederen. Så giver det jo en ekstra tand i parodien at skrive i et meget talesprognært sprog.

Men jeg tror ikke det har noget med fornemmelsen af helmeninger at gøre. Skribenten ved ganske givet at ordet *fartgrænserne* er led i sætningen:

Der er kun ét problem: fartgrænserne
at *hvis*-sætningen er led i sætningen:

Man bliver sløv, uopmærksom og til fare for sig selv og andre trafikanter – hvis man da ikke ligefrem bliver knaldet ned bagfra,

og at *Bl. a. Helge Mortensen*, er led i sætningen:

Nogle af dem har allerede været der; bl. a. Helge Mortensen, der ...

Punktummerne skal virke fremhævendende og skabe pause i læsningen, så den henførende bisætning og *appositionerne* kommer med en ny og chokerende tilføjelse.

Det er i og for sig kun et tegnsætningsproblem. Grammatisk set er sætningerne jo i orden. Jeg har vist at man kan angive pauser inde i helsætninger på en mere tydelig måde end med punktum. Man kan fx bruge kolon, semikolon eller tankestreg.

Det er rigtigt at oversætterne i Bruxelles og Luxembourg har den regel at der i oversættelsen af direktiver (lovtekster) skal være de samme punktummer som i originalen. Men det er af den rent praktiske grund at man skal kunne henvise til en bestemt formulering ved at sige *artikel 5, stykke 4, 6. punktum*.

Det har ikke noget med den grammatiske sammenhæng at gøre – snarere tværtimod. Den eneste alvorlige trussel mod almindelige menneskers fornemmelse af helsætningers grænser findes faktisk i EF-stilen som på dette område er kalkeret fra fransk. Her følger i forkortet form indledningen til et forslag til direktiv. Det første punktum står på side 4. Der er en masse helsætninger ja hele afsnit undervejs, men de afsluttes ikke med et punktum, men med semikolon, og den næste helsætning begynder med lille begyndelsesbogstav.

FORSLAG TIL RÅDETS DIREKTIV

**om beskyttelse af arbejdstagere under gravidditet og efter barsel
(90/ /EØF)**

RÅDET FOR DE EUROPÆISKE FÆLLESSKABER HAR –

under henvisning til Traktaten om oprettelse af Det Europæiske Økonomiske Fællesskab, særlig artikel 118 A,

under henvisning til forslag fra Kommissionen (1), fremlagt efter høring af Det Rådgivende Udvalg for Sikkerhed, Hygiejne og Sundhedsbeskyttelse på Arbejdspladsen,

i samarbejde med Europaparlamentet (2),

under henvisning til udtalelse fra Det Økonomiske og Sociale Udvalg (3), og

ud fra følgende betragtninger:

i artikel 118A i Traktaten bestemmes det, at Rådet ved udstedelse af direktiver vedtager minimumsforskrifter med henblik på at forbedre navnlig arbejdsmiljøet for at opnå en bedre beskyttelse af arbejdstagernes sikkerhed og sundhed;

dette direktiv kan ikke danne grundlag for en eventuel forringelse af det beskyttelsesniveau, som allerede findes i den enkelte medlemsstat, idet medlemsstaterne i henhold til EØF-Traktaten forpligter sig til at fremme forbedring af de eksisterende vilkår på dette område og sætter sig som mål at harmonisere disse vilkår på et stadig stigende niveau;

i henhold til ovennævnte artikel undgås det i disse direktiver, at der pålægges (...);

i henhold til Rådets afgørelse 74/325/EØF (4), senest ændret ved (...);

(osv. osv. over to A4 sider);

foranstaltninger til beskyttelse af sundheden hos gravide arbejdstagere og hos arbejdstagere, der lige har født, må ikke føre til en forringelse af kvindernes stilling på arbejds-

markedet; bestemmelserne i dette direktiv vil derfor ikke være til skade for bestemmelserne i Rådets direktiver om ligebehandling af mænd og kvinder –

UDSTEDT FØLGENDE DIREKTIV:

AFSNIT I

Anvendelsesområde og definition

Artikel 1

1. Formålet med dette direktiv, som er et særdirektiv ...

Så alt i alt må man sige at der ikke synes at være noget om at forholdet mellem helsætninger og ledsætninger ændrer sig. Mange mennesker, journalister og andre, er begyndt at skrive mere mundret, og i radio og tv er de begyndt at tale mindre skriftsprogligt. Det betyder i skrift at man skal lære at bruge en mere fleksibel tegnsætning end de fleste har lært i skolen – hvor de jo har lært at tegnsætning er regelstyret og mekanisk – og det betyder i ætertale at folk bruger flere talesprogtræk som direkte tale og dækket direkte tale. Og det er alt sammen sundhedstegn. At man i oversættelsen af EF-direktiver så har et helt perverst forhold til punktummer efter helsætninger er kun et mindre problem. Den grammatiske forskel på helsætninger og ledsætninger lever i bedste velgående, og hurra for det.

*Ole Togeby, f. 1947
professor i nordiske sprog
Aarhus Universitet*

Danmarks mindste ord

Det var en klar og inspirerende artikel, Ole Tøgeby skrev i *Mål & Mæle*, 13. årg. nr. 3 om det lille danske *i*. Tilsyneladende hører det til i småtingsafdelingen, men i virkeligheden er det noget af det perspektivrigeste at beskæftige sig med den præcise og udtømmende beskrivelse af sådan et lille ord. Når vi nemlig er i stand til at skrive den ideale ordbogsartikel om fx *i*, så har vi faktisk fod på hele sprogbeskrivelsen. Så er det bare at sætte 10 talentfulde folk til i de næste 50 år at skrive resten af ordbogen og grammatikken over vort sprog. Jeg har selv forsøgt at skrive den ideale ordbogsartikel om det danske *smil* (Festskrift til Ingemar Olsson, 1988). Jeg gik derefter videre – men foreløbig kun henvendt til skrivebordsskuffen – med, hvad jeg regner for Danmarks sværeste ord, forholdsordet *med*. Ole Tøgeby har altså arbejdet med *i*, og det hører utvivlsomt også til i den tunge ende. Disse forholdsord kræver nok et sted mellem 10 og 40 sider i Idealordbogen. (I den nye Oxford-ordbog fylder *with* 6 store, meget tætte 3-spaltede sider.)

Jamen, vi har jo allerede »Ordbog over det danske Sprog«. Er den ikke så tæt på det ideale sprog-leksikon, som det er menneskeligt muligt at komme? Nej. Al respekt for ODS – og den er for mit vedkommende meget stor – men i dag ved »vi« faktisk mere om sprog, end ODSs redaktører vidste. Hertil kommer, at ordbøger som ODS og Oxford-ordbogen bruger store ressourcer på at beskrive ældre sprogstadier (ODSs emne er dansk fra 1700), dialektord hhv. australsk, sydafrikansk, amerikansk, engelsk osv., foruden ordenes etymologi

– alt sammen ting, der bortleder fra den hovedopgave at beskrive ét eneste sprog (én sprogvariant) sandt og udtømmende. Med så stor ambition i bredden

1. *i* (styrelse: konkret) = 'med rumlig position på og omgivet af', eks.: *syv værelser i huset, træet i haven*,
2. *i* (styrelse: konkret, kun efter rettingsbiord) = 'med retning til en position på og omgivet af', eks.: *ned i kælder, ud i friheden*.
3. *i* (styrelse: følelse) = 'under psykisk tilstand af', eks.: *vågne i rædsel, gøre noget i søvne*
4. *i* (styrelse: synlig dimension) = 'med (form/ størrelse/udseende af)', eks.: *i forskellige bredder, i glade farver*
5. *i* (styrelse: sted, om geografiske, sociale og andre steder) = 'på stedet som kaldes', eks.: *de boede i USA, i Europa*
6. *i* (styrelse: tidsangivelse) = 'på en tid eller et tidspunkt' *mødet i juni*
7. *i* (styrelse: tilstand eller omstændighed) = 'under en tilstand af, under omstændigheder af, under betingelser af', eks.: *i dette perspektiv, i sådanne tilfælde, i dit ansigts sved*
8. *i* (styrelse: tidsenheder, kun efter tilstands-udsagnsord) = 'under varigheden af', eks.: *eksperimentet kørte i 4 år*
9. *i* (styrelse: aktivitet) = 'under en proces eller begivenhed af', eks.: *det opstår naturligt i kommunikationsprocessen*
10. *i* (styrelse: tegn) = '(en del af) betydningsindholdet af' eks.: *hun læste i en gammel bog, et kapitel i bogen*
11. *i* (styrelse: klædningsstykker), 'iført som beklædning', eks.: *i kjole og hvidt, i bare ben*

Betydningerne af ordet *i*,
Tøgeby i *Mål & Mæle*, 13. årg. nr. 3.

opnår man ikke det maksimale i dybden. Specielt må man sige, at ODSs betydningsangivelser kunne være endnu mere stringente. Den herlige fejl, Ole Tøgeby påpeger i Verner Dahlerups artikel *i* – som jeg vender tilbage til – er ingen tilfældig lapsus.

Den ideale ordbogsartikel kan først skrives, når alle teoretiske spørgsmål er løst. For at tage noget konkret og indlysende: man må vide – helt præcist – hvad et ord er. Mht. netop ordet *i* må man fx have afklaret, om det selvstændige ord *i* foreligger i fx *ihvorvel*, *idet*, *imens*, *imod* og *i møde*. Skrifttraditionen siger nej i de første tilfælde (sammensætninger), ja i det sidste. Men er det nu den rette analyse? – Man må vide alt, hvad der er værd at vide, om sandhedsbetydning og medbetydning, om alle sproglige signaler og symptomer. Og man kommer heller ikke uden om at kende hele den almene syntaks (signaleringen af ordenes betydningsrelationer til hinanden) i et sprog, før man kan skrive ideal-artikler. Ellers kan man ikke få adskilt det ordspecifikke fra det almene. Konkret: Signalerer vi danskere fx, hvad der er styrelse for *i*, på en anden måde end den, vi benytter os af ved de andre forholdsord? Hvis vi gør, skal det med i ordbogsartiklen *i*.

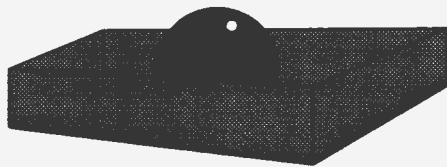
Men lad os nu komme i gang. Ikke med den ideale artikel om *i*, men med grundlæggelsen af den.

Jeg har kun visse indvendinger mod Tøgebys beskrivelse, men naturligvis må nærværende artikel mest handle om dém. Jeg kan ikke bruge plads til at klappe ad alt det, jeg syntes var godt og rigtigt.

Grundbetydningen

Min første lille indvending gælder Ole Tøgebys udlægning af betygnings 1, grundbetydningen af *i*: 'med rumlig po-

sition på og omgivet af'. Hvorfor dette 'på'? Allerede Tøgebys første eksempel dementterer det: *syv værelser i huset*. Værelser er jo ikke placeret *på* et hus. En mand, der befinder sig *i* en kirke, er ikke *i* nogen forstand *på* kirken. Han vil derimod oftest – men heller ikke det SIGNALERES af *i* – befinde sig *på* gulvet i kirken. En flue i en flaske sidder heller ikke nødvendigvis *på* flaskens inderside. *I* betyder i grundbetydningen bare 'omgivet af'. Dvs. helt rigtig er denne enkle formulering heller ikke (og det var måske derfor, Tøgeby førtes til sit 'på'), for man kan jo godt befinde sig *omgivet af* en have uden at være *i* haven. Jeg justerer derfor til: 'inden for det rum, ...(styrelsen) optager'.

Grundbetydningen af *i*.
Bolden er i kassen.

»Retningsbetydningen«

Min anden indvending er mere subtil. Den gælder betydningsvariant 2, som Tøgeby har fælles med ODS: 'med retning til en position på og omgivet af'. Tøgeby og ODS anfører eksempler som *ned i kælderens*, *ud i friheden*, men i disse eksempler er det jo helt klart retningsbetydningen. At hævde, at *i* her bærer en redundant (overflødig) retningsoplysning, må være forkert, når de eneste grunde til, at vi ved, at det drejer sig om retning, er, at udsagnsleddet har tryk, og at der står *ned*, *ud* og ikke *nede*, *ude*. Så snart vi ændrer sætningen til *han gik nede i kælderens* osv., forsvinder retningsmomentet. *I* gør hverken fra eller til. Men for at jeg nu ikke skal have

det for nemt, prøver jeg at finde en sætning med retningsbetydning uden trykangivelse og retningsbiord. De er utypiske, dansk vil meget gerne have retningsbiord. Men det kan lade sig gøre:

Han skyndte sig i banken

Denne sætning er tvetydig. Med passende kontekst kan den gøres entydig. Men der er ikke tale om en tvetydighed knyttet til et tvetydigt *i*. Det forholder sig derimod efter min mening således:

Vi ved alle, at enhver begivenhed må foregå et eller andet sted. Det gælder også bevægelser, men en bevægelse indebærer foruden området, hvor den foregår, to andre steder, nemlig stederne for dens begyndelse og ophør. Angivelsen af bevægelsens begyndelsessted kræver i almindelighed et specialiseret forholdsord, *fra*: *Han kørte hjem fra skole*. Slut-punktet kan derimod angives uden særligt slutpunkts-specialiseret forholdsord:

Han gik ned i kælderens
ud på vippen
ind under broen
op over klippefremspringet
ind mellem sivene
om bag huset
hen ved siden af Peter
frem foran damen
hen til højre for bilen
op nord for bakken

Om en sådan stedsbetegnelse udtrykt ved forholdsordsled betegner stedet »hvorhen« eller »stedet hvorhenne«, kan ikke ses af forholdsordsleddet selv. Men vi ved på forhånd, at der er dé to muligheder. Sprogets middel til udtrykkeligt at angive, om stedet er et »hvorhen« eller et »hvorhenne«, er brugen af tryk i udsagnsordet og brugen af retningsbiord kontra statisk biord (ind/inde osv.).

Med én syntaks-paragraf om stedsangivelsers forhold til bevægelsesudsagnsord, en paragraf, som Ole Tøgeby alligevel ikke kan komme udenom, kan vi befri en lang række forholdsord og andre stedsudtryk (*ved siden af, nord for, til højre for* osv.) for en særlig retningsbetydning. Beskrivelsesøkonomisk er det klart fordelagtigt. Men også reelt rammer det efter min mening det rette: Hvis *i* var tvetydigt i denne statistikmotoriske forstand, måtte *foran, bag ved, under, mellem, øst for* osv. naturligvis også være det. Men det er da umiddelbart indlysende, at alle disse udtryk ikke er tvetydige.

I om geografiske steder

Også Tøgebys betydnings-variant 5 om geografiske steder er jeg skeptisk over for: »'på stedet som kaldes', eks.: *de boede i USA, i Europa*.« Hvorfor betyder *i* ikke det samme i

De befandt sig i haven

De befandt sig i USA

If. Tøgeby viser zeugma-prøven betydningsforskel, eftersom man ikke kan sige

De befandt sig i haven og USA

Også i mit sprog er denne sætning sprogstridig, men grunden er – i hvert fald også – at *i USA* bliver pleonastisk (dobbeltkonfekt-holdigt) i sætningens mest ligefremme betydning, nemlig den, hvori haven i forvejen er bekendt for modtageren. Nu er det nok ikke zeugma-prøven, der oprindeligt førte Tøgeby til at opstille nærværende betydnings-variant. Jeg kunne derimod tænke mig, at han har ræsonneret som så: Det burde egentlig hedde *på USA* osv., for relationen er jo ganske som i *på jorden, på en kløvermark, på et sted*, ergo har vi en særlig betydnings-variant af *i* ved geografiske områder. Dette er imidlertid

en skrivebordsbetragtning. Livets betragtningsmåde er forestillingsbilleder, ikke af et atlas, men af virkeligheden. Når man går omkring i New York har man en udpræget *i*-fornemmelse (det vil Ole T. utvivlsomt give mig ret i), men det skal naturligvis straks medgives, at det også hedder *i* om Nørre Nusserød med dens 7 huse. Alligevel ser jeg ingen vanskelighed ved at føle mig *omgivet af* disse 7 huse, for det er jo trods alt dem, der udgør byen – ikke primært grunden under dem. Når vi derimod siger *her på jorden, på Mars* osv., så har vi forladt umiddelbar sansning. Her må der blive tale om en slags atlas-syn, og så passer kun *på*. Jeg vil også indtil videre mene, at *i* betyder det samme i *i haven* og *i Frankrig*, og jeg ville konstruere en zeugma-prøve à la

[Jo, jeg har faktisk været i Frankrig. Jeg besøgte min belgiske ven, Pierre, og vi sad ude i hans have. Som bekendt går landegrænsen gennem hans hus,] så vi sad altså ude i haven og dermed Frankrig.

Den er syg, men man kan ikke forvente, at zeugma-prøven altid fungerer smertefrit. Jeg lader mig gerne belære, men mener indtil da, at det at være i et land er at være *omgivet af* dets mennesker, huse, bjerge, skove osv.

Man kunne også – og det mener jeg man bør – ræsonnere som så: Ganske uanset om man har atlas-syn eller konkret sansning, hedder det nu engang *i* om lande, byer, stræder og gyder, og ganske uanset syn, så hedder det nu engang *på* om kloder, øer og veje. Hvor meget man end føler sig omgivet af Sjællands mennesker, huse, bakker og skove, så skål man sige *På Sjælland*, og hvor meget man end betragter København som et udstrakt 2-dimensionalt område, så kræver vort modersmål *I København*. Og dette må med i vort

ideal-leksikon. Men der er noget skævt i at henføre disse tvungne betragtningsmåder til særlige betydnings-varianter. Jeg ville hellere under variant 1, grundbetydningen, opremse de tilfælde, hvor man både kan anskue noget som værende omgivet af *x* og som værende på overfladen af *x*, men hvor sproget én gang for alle har valgt synsmåde og dermed forholdsord. Uklare tilfælde finder vi overalt. Det interessante er, at sproget her selv har en slags tillægsregler, der fastlægger ordvalget i grænsetilfældene. (Med den pudsige og velkendte undtagelse, at sprogbrugeren stilles frit mht. GADER.)

Verber med »flere steder«

Alle begivenheder må foregå et sted. Men nogle begivenheder involverer logisk uomgængeligt flere steder. Vi så det med bevægelses-udsagnsordene. En bevægelse foregår i et bestemt område, men den må også begynde og slutte et bestemt sted. Mange andre udsagnsord (og navneord afledt heraf) her »flere steder«. En operation, fx, foregår måske i Gentofte, men jo også et eller andet sted på/i patienten. Heraf den gamle vittighed

Frk. Innocentia: Vil De se, hvor jeg blev opereret?

Hr. Sultén (ivrig): Ja!

Frk. Innocentia (peger på Kommunehospitalet): Der!

Sproget angiver i de fleste tilfælde ikke ved noget syntaktisk middel, om det pågældende sted er alment geografisk eller lokalt anatomisk. En sætning som

Han greb hende i ...

kan fortsætte med Ordrup Krat eller en anatomisk lokalitet, og først da bliver det klart, om det er det ene eller det andet af udsagnsordets »steder«, der angives.

Togeby angiver som betydning 10: '(en del af) betydningsindholdet af' eks.: *hun læste i en gammel bog*. Jeg vil imidlertid hævde, at *læse* ligesom *se*, *betragte*, *lokalisere* oma. netop er et udsagnsord med 2 steder. Jf.

Jeg sad og læste i en gammel bog

Jeg sad og læste i en gammel lænestol

Jeg sad og læste i en gammel bog i en blød lænestol

I har her i alle tilfælde sin almindelige grundbetydning. Man læser *i* en bog – ikke fordi *i* har en særlig betydning vedr. tekstlæsning, men – fordi teksten helt enkelt forefindes *i* bogen. Er teksten placeret *på* noget, fx et skilt eller en bogryg, ja, så læser man *på* skiltet eller *på* bogens ryg. I sætninger som

Jeg så et stjernesud i Orions Bælte

Jeg så et stjernesud i Gilleleje

er der, ganske tilsvarende, heller ikke tale om forskellige betydninger af *i*, hvoraf den første er om astronomiske fænomener e.l. Der er derimod tale om, at *se* er et udsagnsord med 2 logiske steder: stedet, hvorfra man ser, og stedet for det sete.

I øvrigt har sproget en (af syntaktikere velkendt) raffineret mulighed for at angive, hvilket sted det drejer sig om, ved disse udsagnsord med 2 steder. Den specielle stedsbetegnelse, dvs. den, der er specielt forudsat af det pågældende udsagnsord, udgør ofte et såkaldt fast indholds-biled i sætningen, mens den almindelige stedsbetegnelse, der blot er forudsat af, at alting nu engang foregår et sted, danner et såkaldt frit biled. De frie og faste biled har nogle velkendte placerings-forskelle i sætningen, som vi ikke behøver at nævne her. Vi kan blot konstatere, at i fx

Jeg er engang i Tivoli faldet i vandet

Jeg havde engang i Hobro slået ham i ansigtet

viser ikke blot gloserne, men også ordstillingen, hvad der er det specielle, og hvad der er det generelle sted. De kan ikke byttes om. Hvilket, i hvertfald tendentielt, også gælder

Det har jeg engang læst i København i Orientekspresen.

Selvom *København og Orientekspresen* kan betegne såvel steder som tekster, så må det, der læses i, (helst) være det første biled.

Del af helhed

Ole Togeby påpeger med rette den fejl i ODS, at

Livsens Træ midt i Haven

hævdes at rumme en *i*-betydning forskellig fra den i

du maa frit æde af alle Træer i Haven

Men hvad fik Dahlerup til at begå den fejl? Det gjorde hans opstilling af en betydnings-variant (1.4), hvori *i* betegner en del af en helhed. Dahlerups tanke er den, at et træ i en have ikke egentlig er *omgivet af* haven, men snarest må opfattes som en del af haven – ligesom træer i en skov er dele af skoven og tilsammen udgør skoven. Dette er imidlertid over-snedigt. Det lille ord *i* signalerer aldrig, om et træ står på normal måde i en have som en del af den, eller måske er fældet og nu står lænet op ad flagstangen og altså ikke længere er en del af haven. Flere af Dahlerups andre eksempler kan derfor tvangsfrit overføres til *is* grundbetydning: *krummen i brødet, der er ingefær i siruppen, en ring i brynjen, et kapitel i bogen, et trin i trappen og et amt i landet*. Men der bliver en rest tilbage, som Togeby har overset. Vi kommer ikke udenom, at forbindelser som

den yngste i slægten

et medlem i foreningen

Min far er oberst i Flyvevåbnet

I 1.-sortering må der ikke være fejlfarver

I klassen af naturlige tal er der ingen brøker

rummer et *i*, der ikke betyder 'med rumlig position omgivet af'. Her angives klart nok slet intet rumligt forhold. Den yngste i slægten kan være den eneste nulevende, foreningen behøver aldrig fysisk at træde sammen – og den kan være spredt over 117 lokalafdelinger. Det er nemt nok at se forbindelsen mellem denne betydningsvariant og grundbetydningen. I den typiske grundejerforening sidder man ved møderne typisk omgivet af de andre medlemmer. Ja, denne forbindelse er så klar, at lingvisten kalder grundbetydningen for PÅLYDENDE-BETYDNINGEN af nærværende *i* (ligesom *hest* om gymnastikredskabet stadig har den alm. betydning 'hest' som levende pålydende-betydning). Men den FAKTISKE BETYDNING er klart nok ikke-rumlig. Og det er jo også baggrunden for, at nærværende *i* i vid udstrækning ækvivalerer med *af*.

* * *

Vi vil ikke slutte med at opremse *is* betydninger, for der kan siges en del mere

om det lille ord. Jeg henviser til Tøgebys artikel. Hovedformålet med min artikel har været at fjerne almen-syntaksen fra beskrivelsen af enkeltglosernes betydningsvarianter, altså at skelne skarpere mellem syntaks og leksikon. Herved har vi kunnet eliminere nogle betydningsvarianter af *i*, men vi har også været nødt til at oprette en ekstra *i* forhold til Tøgeby. Og jeg vil til sidst lige nævne endnu en betydnings-variant, som både ODS og Ole Tøgeby har overset, nemlig den, vi har i

A) 3 i 15 er 5

altså '(styrelsen) divideret med (grundledet)'. Det er nærliggende at opfatte A som historisk udviklet af

B) Mængden 3 er indeholdt 5 gange i mængden 15

hvor vi har vores ovennævnte del-af-helhed-betydningsvariant, der jo atter er en simpel overførelse af den rumlige grundbetydning til noget ikke-rumligt. Imidlertid er udtryk som A ikke direkte forkortede (ellipser) af B i det nuværende sprog (selvom en regnelærer kan være fristet til at hævde det), for A har reelt intet bestemt underforstået supplement. Vi opfatter derfor betydningen af A umiddelbart, uden at gå nogen omvej over B eller lignende udtryk, og vi nødes da til at erkende divisions-betydningen som selvstændig.

*Lars Brink, f. 1945,
professor i dansk sprog og litteratur,
Islands Universitet*

Løsninger til Sprogviden

1. *spontanitet*, som tidligere skulle staves *spontaneitet*. Alle de andre ord er forkert stavet!
2. a) *Mistænker* er her brugt som engelsk *suspect*. Det går ikke på dansk. Hel-
lere: »... har mistanke om at ...«.
b) *Fremgang* skulle have været *succes*;
det svenske *framgång* kan ikke uden
videre oversættes til *fremgang*.
c) *Granskningsudvalg* må være norsk;
på dansk er det *undersøgelsesudvalg*.
d) Det tyske *Unterbringung* skal over-
sættes med *indkvartering*.
e) Der må ligge et engelsk telegram bag
denne meddelelse; den flod det drejer
sig om, hedder såmænd *Donau* på
dansk.
3. Alle usammensatte danske ord har tryk
på første stavelse. *Gevær* har tryk på 2.
stavelse.
4. Slangordene for cykel er havelåge, fod-
svedsmaskine, gummiged og rugbrøds-
maskine. Derimod er *pøbelracer* slang for
folkevogn, *kværn* og *hakkebræt* er slang
for motorcykel, og *studenter-cadillac* er
slang for Citroën 2CV.
5. a) Vi fik medister med rødkål, og kager
til kaffen. (Et meningskomma bruges
til at undgå flertydighed, jf. Retskriv-
ningsordbogen § 52.)
b) Den dag(,) vi fik kager til kaffen, var
der medister til middag. (Afgræns-
ning af bisætninger, Retskrivnings-
ordbogen, § 47.)
c) Tidspunktet var søndag den 3. novem-
ber 1991, kl. 21,00. (Komma i adresser
og lignende, Retskrivningsordbogen,
§ 51.)
d) Ingen ville ud med, hvem i alverden
der havde lavet den kaffe. (Komma
foran hv-ord ved afgrænsning af bi-
sætninger, Retskrivningsordbogen, §
47.)
6. c. Lånt fra latin oprindelig med betydning
en dårlig sagfører.
7. Kun *malurt* er ikke beslægtet med *male*
med betydningen 'kværne'. Førsteleddet
mal- i *malurt* er beslægtet med *møl*, og or-
det kan forklares som en urt mod møl-
orme.
8. Reglerne står i Retskrivningsordbogen.
Her kommer henvisninger til paragraf-
ferne:
a) lovlig § 37,
b) personligt § 38.1,
c) jævnlig/jævnligt § 38.3,
d) væsentlig/væsentligt § 38.2,
e) temmelig § 36.1.
9. Når vi overhovedet spørger, er det selvføl-
gelig fordi folk lægger trykket forskellige
steder i disse ord. Men hvis vi går frem ef-
ter hvad der er god konservativ korrekt-
hed, bliver det:
Akureyri har som alle islandske ord tryk-
ket på første stavelse;
dæmon har også tryk på første stavelse,
men flertal skal være *dæmóner*;
kontékt, men de fleste unge mennesker-
har trykket på første stavelse;
Pandóra for sådan er det på græsk;
vírak, men her har ungdommen trykket på
sidste stavelse.

Sprogviden

1. Hvilke af følgende stavemåder er tilladte efter den nyeste Retskrivningsordbog: osse, blir, sjokolade, lissom, spontanitet, ta, noen, tredie, parantes, afsnuppet, kompetance, forrædder, cacao?
2. Følgende sætninger, alle fra Danmarks Radio, indeholder lidt sært dansk. Det skyldes påvirkning fra andre sprog. Hvilke?
 - a) Arbejderne mistænker at damen nok vil hjælpe, men også have afkast af investeringerne.
 - b) Hun (en sangerinde) har haft den fremgang som hun skulle.
 - c) I forbindelse med sagen om Scandnavian Star-ulykken skal der nedsættes et granskningsudvalg.
 - d) Hele sagen drejer sig om problemet med underbringelsen af de tyske soldater.
 - e) Der er blevet skudt hen over floden Danube.
3. Hvordan kan man vide, at *gevær* ikke oprindeligt er et dansk ord?
4. Hvilke af disse ord er slang for *cykel*, og hvad betyder de andre: havelåge, fodsvedsmaskine, pøbelracer, kværn, gummiged, rugbrødsmaskine, studenter-cadillac, hakkebræt?
5. Sæt grammatisk komma i disse sætninger:
 - a) Vi fik medister med rødkål og kager til kaffen.
 - b) Den dag vi fik kager til kaffen var der medister til middag.
 - c) Tidspunktet var søndag den 3. november 1991 kl. 21,00.
 - d) Ingen ville ud med hvem i alverden der havde lavet den kaffe.
6. Hvad er en rabulist?
 - a) En støjende person, der laver rabalder (= rabulder).
 - b) En person med løbsk, rablende tale.
 - c) En politisk rygtemager og krakiler.
 - d) En fantast.
7. Hvilke(t) af disse ord er *ikke* beslægtet med *male* (= 'kværne'): mel, malm, malstrøm, malurt, molbo, muld, Malmø?
8. Reglerne for hvornår det er der skal -t på biordsled som ender på -(l)ig, er ikke så ligetil. Sæt korrekt -t på i disse sætninger:
 - a) Han er lige lovlig(t) frimodig af sig.
 - b) De bor i en meget personlig(t) indrettet lejlighed.
 - c) Lise ringer jævnlig(t) til mig.
 - d) Regningen blev desværre væsentlig(t) højere end ventet.
 - e) Jeg synes han opførte sig temmelig(t) fjollet.
9. Hvor ligger trykket i følgende ord: Akureyri, dæmon, kontekst, Pandora, virak.

Løsninger findes side 31.